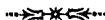

ԵՂԻՇԷՒ ՎԵՐԱՅ

ՆՈՐ ՔՆՆԱԴՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ԱՌԹԻՒ

(Շար. տես յէջ 481)

Գ

Մ ՈՐԱՑՈՒՄՆ նախարար ըսած-
ններուն, օգոյ վերայ շինուածներ,
դատողութեան չիտթութիւն, զարմա-
նայի նորութիւններ, ահա ինչ որ կը
տեսնենք Տէրպոզոսեանի յօդուածոց եւ-

րորդ մասին * մէջ։
Այն Փարպեցիին, որ նախորդ մասանց մէջ
եւ դեռ ներկայիս վերջն անգամ կը համա-
րուի՝ թէ « Հոգացել է՝ բերել պատկառելով
ստուգադրութիւն անպարսաւ յականջ իմաս-
տասէր լսողաց », եւ « զքնան ողջխոհ
զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն » (17),
հոս յանկարծ նոյն « Ղազար եւս միակող-
մանի կուսակցական պատմիչ է » զարձեռ-
քստ որում իբրեւ « եկեղեցական անձն »
հակառակ է Վասակայ, եւ չէ զգուշացեր
« թափելու իւր սրտի մազձը քրիստոնէու-
թեան հալածիչների գլխին »։

Քննադատին այլ նորութիւններ տեսնելէ
յառաջ՝ մերձենանք խնդրոյ մի զոր կը յուզէ
նա։

Ա. Փարպեցւոյն մէջ նա կը գտնէ « Թե-
րութիւն » մի, որ սովորական է, կ'ըսէ, մեր
պատմիչաց. այն է՝ « պատմողական ոճին կրօ-
նական ոգի ներշնչել, սրբազործուած ձեւ
ու կաղապար տալ » սրտաբուղիս աղօթիւք,
ս. գրող յարմար օրինակներով, վկայութեամբ
եւ այլն։ Այդ Թերութեամբ վարակուած կը
տեսնէ եւ զԵղիշէ. սա հոս եւս գերծ չէ իւր
անսղոք քննադատին անվերջ դժգոհութենէն.
եւ հարկադրուել է յիշեալ Թերութեան մէջ
անգամ յետին տեղի բռնել քան զՎազար.
ահա թէ ինչպէս։

Փարպեցիին այս « առաւելութիւնն » ունի
եղեր, որ ս. գրոց օրինակաց եւ աղօթից
հետ չի հիւսեր պատմական իրողութեան նը-
կարագիրը, այլ գատ կը պահէ. այնպէս՝ որ
գանո՞ք դուրս թողլով, կը մնայ գուտ պատ-
մութիւնը շարայարի իսկ Եղիշէի մէջ, կ'ը-
սէ, անկարելի է այդ բաժանումն ընել՝ ա-
ռանց խանգարելու պատմութեան կապը։ Այս
զանազանութիւնը « դիտող աչքի համար նը-
կատելի է », սովորական աչքն անկարող է
տեսնել։

Դիցուք՝ թէ այդ այդպէս է։ Սակայն մենք
գիտէինք, թէ այն հանգամանքն՝ որ չէ կա-
րելի գրուածէ մի պակասեցնել խօսք կամ
սող մի՝ առանց խանգարելու զայն, գեղեցիկ
եւ հազուադէպ ձիրք մ'է. եւ Եղիշէ՝ որ
ճոխացած է այնու, մեզ ծանօթ գրական աշ-
խարհի մէջ այդ մասամբ գովելի եւ արժա-
նաւոր մատենագիր համարելի է։ Նոյն յատ-
կութենէն, կ'ըսէ, գուրկ է Վազար։ Արդեօք
ինչո՞ւ գուրկ է. չենք կարծեր՝ որ խորհած
լինի նա, թէ օր մի պիտի գայ քննադատ
մի, որ իւր չպատմական կոտորները գատէ
(ծանօթութեան մի մէջ) պատմականներէն,
եւ նորա գիրութեան համար որիչ որիչ
զետեղած լինի գանո՞ք, Նա եւ չէ կարելի
հաստատել, որ զայն աւելորդ համարելով՝
այնպէս գործած լինի. եթէ անկարեւոր հա-
մարէր, բնաւ չէր դնել պատմութեան մէջ,
Ուրեմն կը մնայ հետեւեցնել՝ թէ չէ կրցած
գրուածին մասունքը սերտիւ զօգել միմեանց
հետ. ուստի չունէր Եղիշէի ճարտարութիւնը,
Բայց այն՝ որ ըստ մեզ կատարելութիւն է,
քննադատին համար Թերութիւն է, և Թե-
րութիւնը՝ կատարելութիւն. քնն կրնանք ը-
սել տեսնութեանց այս տարբերութեան հա-
մար։ Այս՝ ի պատասխանի նորա երկու
պատմիչաց մէջ տեսած յիշեալ զանազանու-

* Հանդ. ամս. 1896 տարի, Թիւ 10։

Թեան, որ ըստ մեզ ինքնահնար եւ բռնազրօս գիւտ մ'է՛ :

Իսկական զանազանութիւնը՝ զոր նա չէ տեսած, կամ ուղղագոյն եւս՝ հակառակն է տեսեր, չպատմական մասանց զանազութեան մէջ է, որը շատ աւելի բազմախոսն եւ երկարաձիգ են Ղազարայ ոճոյն մէջ՝ քան Եղիշի. զայս մի ակնարկով կարելի է նկատել: Փարպեցիին երբեմն մինչև անգամ ս. գրոց վկայութեանց այլ եւ այլ թարգմանութեանց մէջ ունեցած տարբերութիւնքն այլ կը յիշէ. զոր օրինակ, Վարդավազանայ յարմարեցնելով սաղմոսին մի խօսքը՝ կրէ. « Ըստ գրեցնելուն ի վեշտասաներորդուն մասնումսին, Յագեքան կերակրօք՝ ասէ, եւ որիւս եւս թարգմանի՛ խոզկենեա ասէ, եւ թողին ըզմնացուանս տղայոց խրեանց » (115). որպէս թէ պատմութիւնը ս. գրոց մեկնութիւն լինէր: Ընդ հակառակն՝ Եղիշէ քիչ անգամ ունի պատմական իրողութենէ դուրս տողեր, բայց յոթերորդ յեղանակին, յորում կը խօսի քահանայից վերայ, եւ ամենայն իրաւամբ նոցա բերանը կը դնէ մերթ ժաւերգութեանց մասունքը եւ մերթ այլ հօգուար խօսքեր:

Բ. Շատ աւելի հետաքրքրիչ են Տէրպօղոսեանի հետեւեալ կոտորներն, որոց մէջ կը համառօտէ նախաբար յարուցած խնդիրներն՝ ապստամբութեան գործոյն մէջ եպիսկոպոսաց, մարդպանին եւ սպարապետին բռնած ընթացից, եւ եկեղեցականաց մի մասնաւորի Վարդանայ վերայ ունեցած ազդեցութեան մասին, ըստ այլ տեսութեանց երկու պատմաց:

Խօսելով եպիսկոպոսաց նկատմամբ, Եղիշէի « կուտակցական մոլեռանդութեան » կ'ընծայէ՝ նորա տուած այն տեղեկութիւնը՝ թէ « 450 թուի ապստամբութիւնը եպիսկոպոսների պահանջով եղաւ » (110-1), փոխանակ Վարդանայ նախաձեռնութեան տալու: Եւ ահա յետ քանի մի տողից ինքնին կը հաստատէ՝ թէ « ապստամբել ոչ միայն կղերի էր պահանջում, ամբոխին ոտի կանգնեցնելով, ... », թէ « կղերը նախարարներին հետն առած՝ մօտն » ստիպեցին զՎասակ յապըստամբութիւն, եւ այլն: Նոյն բանը Եղիշէն ըսելով, ըստ իւր « մոլեռանդ » կողմաստէր կը լինի, եւ ինքն ըսելով՝ արդարաբայս:

Լսեմք իւր խօսից շարունակութիւնը. « Ապըստամբութեան խորհուրդը, կ'ըսէ, շատ վաղ էր ծագել կղերի մօլքում. նախարարաց դեռ Ապար աշխարհ զնալու ժամանակ՝ »

հեռացողները ալքի առաջ ունէին դիմադրել արջային, ուստի մնացողներին պատուիրում էին շակնկալել կենսքի, այլ վճարման վախճանի » (Եղ. 19). — Փնացողք եւ դիմադրել ուղղօքը նախարարքն են, եւ Բնչպէս ապըստամբութեան խորհուրդը « կղերի մօլքում » ծագան էր լինի: Այդ խորհրդոյն ժամանակին եւ հեղինակաց նկատմամբ մեր տեսութիւնն ուրիշ է: Արդարեւ ոչ կղերն եւ ոչ նախարարք այդպիսի դիտաւորութիւն չունէին 441-ն. այդ բանը Եղիշէի խօսից սխալ հասկացողութեան արդիւնք է: Պատմիկը կ'ըսէ. « Հրաման տուեալ աշխարհի՛ ոչ իրբեւ յակն կալութիւն կենաց, այլ իրբեւ ի վճարումն վախճանի »: Հոս, ինչպէս եւ այլ շատ տեղ, հայ լեզուի մէջ « հրաման տալ » կը նշանակէ կտակ ընել * . Եւ իմաստն այս է. իւրօրանչիւրն իւր աշխարհին (գաւառին) կը տակ ըրաւ, ոչ թէ ապրելու յուսով, այլ իրբեւ թէ կենաց վերջը հասած էին: Նոքա կ'իթեան՝ հաստօղ համար իրենց գլուխը հեթանոսաց սրոյն առէն դնելու պատրաստութեամբ, եւ Տէրպօղոսեան կը կարծէ՝ թէ եկեղեցականաց թշուարութեամբ « արջային դիմադրելու » կ'իթեան, եւ մնացողաց այլ նոյնը կը պատուիրեն:

Դարձեալ՝ Արտաշատու ժողովոյն մէջ (յաւմին 449) յետ գրելու առ պարսս, « անսուտ երդմամբ եղին վկայութիւն՝ կենեք եւ մահու ի նմին կալ հաստատուն » (Եղ. 68), զոր կը մեկնէ՝ « կտանելով եւ մահով դիմադրել արջային », այս ինքն ապստամբել. եւ նախարարք գնացին ի Տիգրոն՝ « ի ձեռն Յովսեփու եպիսկոպոսի նովին ուխտիւ հաստատեալ » (71). — Այս մեկնութիւնն այլ հետի չէ նախորդին: Ի՞նչ բանի վերայ երդուան նոքա « կալ հաստատուն » . ինչ է « ի նըմին »: Տող մի վեր կ'ըսէ՝ « ի սմին մեծի հաւանութեան », որ էր նկատմամբ նամակին վերին տողից. « Կամք մեծօրք վասն սիրոյ նորա (Քրիստոսի), ... անլուծութեամբ (կացցոյն) ընդ Աստուծոյ, որում չիք հնար քակտել եւ ի բաց եյանել » (67-8). միով բանիւ՝ հաստատունն կալ հաստատոց վերայ, եւ այն « կենեք եւ մահու », այս ինքն՝ թէ եւ այդ բանի համար հարկ լինի կեալ կամ մեռնել: Արդ՝ չգիտենք, թէ հաւատաց վերայ վկայօրէն մեռնելու ուխտն ինչ կապ ունի ապստամբութեան հետ: Եթէ նախարարք եւ կեղեցականաց դրդմամբ ապստամբել երդուան,

* Այդ երբեք էր հնչին, « ի չորրորդ ամի տէրութեան », Յազկերտի (Եղ. 21):

* Աբխաթիւն « հրաման եւ ասն իւրում, եւ իւրդարի եւ մեռաւ », (Բ թագ. ԺԵ, 23). — « Հրաման որոգ վասն ասն քում, զի մեռանիս զու », (Դ թագ. Ի, 4. Եւ. 1. Է, 4):

ինչնեւ ապա երոն զնազին առ Յազկերտ, ուր
զիտէին թէ կամ մահ կայ իրենց կամ ու-
րացութիւնս: Ապա յայտ է՝ թէ « զանձինս
ի մահ մատնեցին » (71), եւ ոչ այլ ինչ, իշոյնը
կը հաստատէ եւ Ղազար, ըսելով թէ խը-
լըրտման կասկած անգամ չէին ուզեր տալ:
« Խորհէին՝ չերթալ որպէս ապստամբութիւն
կարծեցուցանել » (132): Ուստի եւ հոս եւ-
պիսկոպոսաց զնախարարս ի նոյն զրգռելը
զուտ երեւակայական է:

Ապստամբութեան խորհուրդը նախարարն
յղացան ի Տիգրոն. Վարդան իւր ճառի մէջ
կ'ըսէր, թէ կեղծ աւրացութեամբ ուզեցինք
ազատել մեր սիրելիքը Պարսկաստանէն, « զի
նոքք Հանդերձ մարտ եղեալ կոռեսցուք ընդ
անօրէն իշխանի վրան Հայրենի աստուածա-
տուր օրինացն » (177): Թէպէտ Փարպե-
ցին զայդ իբրեւ բացարձակ որոշումն չի զնե-
այլ ի Տիգրոն խոսել տալով իշխանից սպարա-
պետին հետ, թէ « ամենայն ասացելոց ի
քէն լուիցուք եւ արացուք, ... հերով զա-
րին մեր ի վերայ ամենայն աշխարհին փըր-
կութեան », կը յաւելու եւս՝ որ « եթէ դի-
պետից մեզ թողուլ զաշխարհ... եւ փութել
յօտարութիւն, ընտրեցուք » (151, 142):
Եւ յետ դարձին ի Հայրենիս՝ Վարդանայ
դիմել կու տայ յօտարութիւն: — Այսպէս
թէ այնպէս, եպիսկոպոսք ի սկզբան ոչ իրենք
ունեցած են ապստամբութեան կամք, եւ ոչ
այլոց ներշնչած, այլ նախարարք խորհե-
ցան: Այժմ տեսնենք՝ թէ ինչպէս սկսաւ այն:
449 տարւոյ ձմեռն էր*.

եկող մոգաց խուժանն իրենց առաջին փոր-
ձոյ՝ ժամանակ՝ Հայ Ժողովրդեան անալ-
նունքի ընդդիմութենէն խրատուած՝ սանձեր
էին իրենց յանդգնութիւնը (Եղ. 98-9),
մինչեւ Վասակ « հրոտ Հանեալ ի սինեոց
աշխարհէն, զիւր գունդն տոտուարացուց
ի թիկունս օգնականութեան մոգաց եւ մոգպե-
տին » (Եղ. 107): Այն ամսոց մէջ, յորում
այդ ապստամբութիւնը կը լինէր, քրիստո-
նէութեան դէմ յայտնի ձեռննդութիւնը չը-
լինելով, ուխտապաշտ կը սպասէին թէ զոր-
ծիրն ուր պիտի յանգնէ: Վերջապէս եկաւ
գարունը. մարգպանը զօրացած, ցրուեց մո-
գերը իւր կուսակից նախարարաց տները եւ
Ժողովրդեան մէջ, ուր սկսան գործողորէ ի-
րենց պաշտամունքը: Եկեղեցեական դասն երբ
տեսան այդ բանը, բնականապէս չէին կր-
նար Հանդուրժել. ուստի դիմեցին սպարա-
պետին բնակարանը, եւ պահանջեցին՝ որ
խաբանին տնօրէնութիւնը: Այդ չարեաց
զարգանքն այլ չհամբերեցին, ըսաց որով
հետեւ չէր կարելի արգելուլ զայն առանց
զայրացնելու զԵղեղեքեա, եւ ոչ առանց բռնու-
թեան սանձաւարել մոգաց թիկունքը զՎասակ,
ուստի մին եւ նոյն ժամանակ սանձանեցին ի
զէն դիմել, այն է ապստամբը (Եղ. 110-1),
որում պատրաստ էին ի Տիգրոնէ: Այսպէս
աւաւ ապստամբութիւնն ոչ թէ եպիսկոպոսաց
« սեւեռեալ ցանկութիւնն » եւ « խնդն »
այլ հայրեն ստիպեց. եւ բացարձակապէս ա-
նարդար են քննադատին նոցա վերայ բար-
դաները:

* Վարդանեց պատերազմի ժամանակագրութիւնն
ենտեւայն է:

Յազկերտ քրիստոնէից դէմ խիստ բռնութիւնը սկսաւ.
« յերկրաստան ամի Թազաւորութեան », (Եղ. 51),
որ է 449: Նախարարք զնազին եւ ներկայացան Յազ-
կերտի « ի մեծի շքաթաւու զատկին » (Եղ. 72), որ է
26 մարտի նոյն տարւոյ: « Հետեւաբար պարսից նամակի
զայն եւ Արտաշատու Ժողովը քան զայդ յառաջ պա-
տահեցան. — եւ դարձան իշխանքն՝ յամենան չոր-
րորդի », (Եղ. 98), այն է տրէ (որ կը սկսի ի նոյ. 9):
Անցան՝ « ամբողջի », ժամանակն (Եղ. 107), եկաւ 450ի
գարունը՝ « մինչեւ յաւուրս տօթոյն մօտելոյ », (Ղգ. 174),
որ է իբր մայիս. յորում կատարեցին ապստամբու-
թեան խորհուրդը, ձեռնադրեցին զՎասակ, եւ սկսան
քրաւել մարդները: Առ յոյն զեապան յոյեան ամա-
բան սկիւրը, զի զեռ նոր նստած՝ մեռա Թեոփոս ի յու-
նիս 16: Անցան « աւուրց տօթոյ », (Ղգ. 174, 82),
աշնան սկիւրը զնազին յաղորդան, եւ Վասակ սկսաւ
իւր դաւը: Երբ դարձան Վարդանեց, « ժամանակ
ձմերկանոյ նստալ էր », (Եղ. 138, Ղգ. 197). ի նմին
ժամանակի յարձակեցան սինեոց գաւառն՝ ուր պ-

պատահեաւ էր ուրաջողն: Եկաւ « քաղոց », ամիսն
(որ կը սկսի ի դեկտ. 9) եւ ապա « տն յայտնութեան
Քրիստոսի », (Եղ. 139), ուրեք 451 թուականը: Նոյն
տարւոյ դարձան եկաւ մօտեցաւ Միկրեմեդէն, եւ երկու
կողմանէ պատերազմի պատրաստութիւնք եղան: Կա-
տարեւեցաւ « տն մեծ գաղտկին », (Ղգ. 199): յ8
ապրիլի. եւ ապա տեղի ունեցաւ Աւարայրի ճակա-
տամարտն, երբ դիւ « զարեւելային էր ժամանակն »,
(Եղ. 209). այն է՝ նոգեղատեան նախընթաց օրը
(Ղգ. 203. 4, 10) ի մայիսի 26, եւ ոչ եօթնեօրոգ
օրը տունին՝ ի յուլիսի 2, զի տնն յառա՛ մի օր էր
(Բացար. չրկնց. 369):

* Մոգաց ի նպս զայու ժամանակի պատուէր արուե-
ցաւ իրենց՝ որ « վեցերորդ ամսոյն », սկիւրէն՝ որ է
մայիս (ի յուն. 8)՝ « մինչեւ ի գլուխ տարւոյ »՝ որ
է նաւասարդ (յաւազ. 11), պիտի սկսէին մուծանել ի
նպս մագաղան ծիսերը յափով մի. — Թէպէտ նոցա
կանխեցին, կանխելով « յամենան չորրորդի », եւ սկսե-
լով դարձն « յետ աւուրց քան եւ նոգեց », — « եւ
զայն ամենայն առ յապա պատրաստեցան », « մինչեւ
ի նաւասարդէ նաւասարդ », (Եղ. 86-8, 98):

Գ. Խորհրդարանութանց նախորդ գլխին մէջ տեսանք մարդկանին բունած գիրքէն ապրտամբութեան ժամանակ՝ թէ ըստ Տէր պողոսեանի եւ թէ ըստ մեր տեսութեան. այժմ տեսնենք՝ թէ ինչ նոր տեղեկութիւններ կու տայ նա նորա մասին:

Ան վասակն, որոյ համար ըստ յառաջ թէ « ապատմութեան գործի մէջ պարսից դէմ պաշտպան է հանդիսացել իբրեւ մարդպան՝ ուխտապաշտներէ համար, որոնք մոգերին կոտորել են » 450ի գործնան, եւ ինքն իսկ մասնակցեր է մոգաց այդ կոտորածին, յունաց օգնութիւնն է հայցեր, զՎարդան յաղուանս պարսից դէմ է յղեր, եւ այլն, հոս ընդ հակառակն՝ « 450 թուերին անգուտ եւ վնաս էր համարում պարսիկներին ապատմութեամբ պատասխանել », եւ « մասնակցութիւն ցոյց չուէր գործին »: Այդ խօսքերն արդէն կ'եղծանեն զիրեար, եւ մեզ աշխատութիւն չեն թողուր: Իսկ իրն, որ է փնեցելոյն մինչեւ 450ի աշնան սկիզբն առժամանակեայ բունդատեալ գործակցութիւնն ապատմութեան մէջ՝ գոր տեսանք յառաջ, միշտ հաստատուն կը մնայ:

Պարծեալ՝ այն վասակն, որոյ դէմ յառաջ նորա « թշնամիներն » այն է ռուսապաշտ՝ « իրենց ոյժը ցոյց տուին ... (զէթ) 451 թուի ճակատամարտում », հոս ընդ հակառակն՝ « 451 թուի ճակատամարտին նո ոչ միայն շմանակցեց, այլ եւ... ճակատամարտի նախընթաց գիշերը՝ իւր կուսակից քահանաների ձեռքով պատգամ ուղարկեց ռուսապաշտներին մօտ նոյն խորհրդով, թէպէտ վերջիններս անուշադիր թողին »: Եթէ պատեւրազմին « շմանակցեց » կը հասկնայ հայոց հետ, — թէ եւ այդ իմաստիւ այդպիսի բացատրութիւն չի լինիր, — խօսք շունինը՝ իսկ եթէ կ'իմանայ եւ ոչ պարսից հետ ընդդէմ հայոց, հարկ է մեզ կարծել՝ թէ պատմաց ըսածները, « ուրացեալն վասակ, որ զաննն իւր ի մէջ գաղանացն թագուցեալ ապրեցուցանէր » (Եղ. 212), եւ « զակիշ զնդին սիւնի գորուն » ի բանակին պարսից (Ղզ. 211), եւ « զայնչափ բաւ արանց զծախս ի զնդէն պարսից եւ սիւնեաց » (Ղզ. 220), քննադատուն համարած է յիշելոց ուրուականները:

Դ. Բայց շատ աւելի նորօրինակ են Վարդանայ համար ըսածները, եւ անհամեմատ այն լոյսը՝ զոր կը սփռէ պատմութեան վերայ՝ իբրեւ թէ համաձայնութեամբ Ղազար

րայ « Տանեհութ ամսուայ ընթացում, կ'ըսէ, այս ինքն՝ նախարարների Տիրգրոնից դառնալուց յետոյ մինչեւ 451 թուի գարունը », Վարդան ոչ միայն չի աշխատել ապրտամբելու գիտումով, այլ եւ խափանել է ապատմութիւնը. « յայտ մասին մարդպանին հետ մեծ « համարաշխութիւն » ունեցեր է: Այնպէս կը կարծուի՝ թէ ուրեմն նա գէթ « 451 թուի գարունը » համաձայնեցաւ ապատմութեան: Այնչափ, եւ ըստ քննադատին՝ եպիսկոպոսաց եւ մարդպանին թըշնամեաց ստեղծմամբ. սակայն այնպիսի ձեռնադրութեամբ որ գործոյն, որ նորա (ինչպէս եւ վասակայ) « համաձայնութիւնը գաղտնիք մնաց կառավարութեան աջքում մինչեւ 453 թուի »: Ուրեմն Վարդան 450ին կուրի մօտ ոչ թէ պատերազմի, այլ բարեկամական տեսութեան մի գնաց Սեբաստիոն. եւ Աւարայրի մէջ շմտաւ, կամ թէ մոտե՛ր բայց պարսիկը չտեսան բնաւ հայոց բանակին հրամանատարը, եւ չիմացան, թէ հայոց ապարապետին հետ կը կռուին, թէ Վարդանն էր՝ յորմէ բնորոյր մահէին ընդունելէ յետոյ մահացուցին վերջապէս. եւ այդպէս « գաղտնիք » մնաց նորա մանակցութիւնը:

Մենք յառաջ արդէն տեսնենք նորա մեծ գործունէութիւնն ապատմութեան մէջ՝ համաձայն վկայութեամբ պատմաց. եւ որպէս զի ոչ մի կտակած չմնայ, փորձենք ցոյց տալ քննադատին նոր դիտողութեանց հիմնազուրկ վիճակը:

Նորա գլխաւոր շփոթիչն 'եղեր է Ղազարայ մի տեղին (172-4), Նախարարաց ի Տիրգրոնէ դարձին՝ վրաց Աշուշա րոյելին եւ մարդպանին որդիքը Բարեկ եւ Սմիլոնեան հան պատանդ մնացին. Վարդան խորհելով՝ որ իրենց խլորամար կրնայ նոցա վնաս հասնել, զգոյշ կը մնար. եւ թէպէտ ամատուներեց վաճան իշխանն՝ որ ի վաղուց ռուսիմ թշնամի էր սիւնեցոյն », կը յորդորէր զըս-

* Որ է՝ 449ի ղեկոսմբերէն մինչեւ 451ի մայիսի վերջը, պատերազմի որը:

** Այդ թշնամութիւնն ըստ քննադատին անտի կը ճաշէր, որ վաճան զրկուած էր իւր նազարապետութենէ՝ սիւնեցոյն մարդպետութեան ժամանակ. — Ա. մատնին « Նազարապետ հայոց մեծաց », կը կոչուի կորեանէն (27) եւ ի խոր. (Գ, ԳԵ) ա. Մանուկեան մտնաւ ժամանակ, որ եղաւ « յառաջունեան ամի երկրորդ Յակոբեան » (կար. 29), որ է 438: Եղէ՞ն այլ կը իշէն մի « Նազարապետ աշխարհին », զոր Դինշապուհ առաւ ամբաստանութեամբ զրկեց պաշտօնէն, երբ այցելու եկաւ ի հայն (448Դ), եւ « փոխանակ նորա զորսի ած յաշխարհն », (39). ուրեմն միւսն հայ էր, եւ

* Եղէ՞ն (185) « զբազում աւաւս », խօսքը նախնային Բոյ Բիլլը հազարներ է:

պարապետն յապատմութիւն, որպէս զի վասակ կամ յիմաբանելով ուխտապահից հետ՝ անողմէ սպանուի, կամ միաբանելով՝ որդիքն սպանուին ի պարսից, սակայն վարդան « ոչ ի բանս ինչ որուք հայի » ։ Քննադատան աստի կը հետեւեցին՝ թէ « այսպէս բռնի կերպով սանձաւորեց եսամոլներին » ։ ուստի եւ խաղաղութեան կողմն էր ։

Այդպէս արագ մեկնել անցնել նորա կամքն եւ ընթացք . հանդարտ գնալով Այն Հանս գամանըն, որ նա պատանդից ինչայելոյն համար չէր ուզեր ուստամբել, ցոյց կու տայ՝ թէ պիտի ապստամբէր . իթէ նոգա չլինէին ։ Նոյն Ղազարն է՝ որ այդ գէպը պատմելու ժամանակ միանգամայն կը յաւելու՝ թէ « եւ ի նահատակութիւնն ցանկացեալ ընթանայր » նա (174) ։

Ծանր հարկը կը բռնադատէր զվարդան՝ մինչեւ անգամ իւր Հաւատարմը գտողնի պաշտ իսկ զբանն ։ Զի նախարարքն Քաջկերտի եւ իրենց հետ եկող մոգոյց առջեւ նոցա կրօնքն ընդունած ձեւանալով, իթէ յետ դարձին իսկոյն հրապարակաւ յայտնէին իրենց քրիստոնէութիւնը, արքային կամագ զիմադրած, ապստամբած պիտի համարուէին ։ Կը որովհետեւ պատանդից վտանգն զվարդան կը ստիպէր յապաղել իրենց զիտաւորութեան գործադրութիւնը, նա եկեղեցական պաշտամունքն իւր տան մէջ կատարել կու տար . եւ թէպէտ « միաբանութեամբ ամենայն հայովք երթալ յեկեղեցի ցանկայր, ... եւ նեղիս չերթալ, այլ եւ կամաւ արգելիալ առ վայր մի՝ համբերէր իրացն » (Ղգ. 171-2) . կը համբերէր « առ վայր մի », եւ ոչ թէ բնաւ չապստամբուիւ գիտմամբ ։

Միանգամայն այն ժամանակամիջոցի մէջ յորում « համբերէր » նա, զսպաւած կը մընային մոգերն ըստ Եղիշէի, ինչպէս ըսինք յառաջ ։ Տէրպօղոսեան մեծապէս կը սխալի կարծելով՝ իբրեւ ըստ Փարպեցեայն՝ թէ նոցա յայնժամ « անարգութ էին ս. եկեղեցին, ... եւ վարդան այդպիսի վիճակը, դրութիւնը տեսնուց էր . Համբերէր իրացն » ։ Ղազար մագալ գործերը նորա « համբերելն » երեք էջ յետոյ կը պատմէ . եւ ի՞նչպէս կարելի է « համբերելը » նոցա օրապօղոթութեանց ընծայել, մինչդեռ ուղղակի կը նայի իւր նախորդ իմաստին՝ թէ « նեղիւ չերթալով յեկեղեցի » ։ Նորա խնայելն իսկ մարդպանին որդւոց՝ նշան է, թէ վասակ զեռ հրապա-

րակաւ եւ ուժով պաշտպան չէր հանդիսացած մոգաց ։ Բայց երբ ոյս եղաւ զարնան, եւ եկեղեցականք գիմեցին սպարապետին, այլ եւս հատաւ նորա համբերութիւնը, եւ հոն էր որ աղաղակեց . « Մինչեւ ցերէր հանդուրժեմ թաղուցանել զչմարտութիւնն » (Ղգ. 176) ։ Քննադատը ոչ միայն զայս չի տեսներ, այլ որ զարմանալին է, Եղիշէի խօսքերով եւս կ'ուզէ ասոր հակառակն հաստատել, իբր թէ եպիսկոպոսներէն « իրեն ուղղուած հարցից խուսափեց » վարդան ։ Կ'ըրեւի թէ նա Եղիշէի նորագիւտ օրինակ մի ունի . վասն զի մեր օրինակները տարբեր կը պատմեն . սենեկը կ'ընեն թէ սպարապետն եւ իւրեն երբ լսեցին նոցա բերած լուրը, « աւմեներեան ի նախանձ բարկութեան քրդեցան », առին աւետարանի եւ եպիսկոպոսաց օրհնութիւնը, « ընթացան վաղվաղակի ի զէնո իւրեանց, ... եւ ընդ ծագել արեգական զգունդն յերիս մատուն բաժանեալ՝ ի բաւնակն (մարգարային) արկանէին », եւ այլն (111-2) . միով բանիւ՝ ի նմին ժամանակի ապստամբութեան դրօշ պարզեցին առաջ . նորութեամբ վարդանայ ։

Տէրպօղոսեանի գրիչն աննկարագրելի շփութեան մէջ կը գտնուի ժամանակաց նըկատմամբ ։ Կ'ընդունի նա հայոց ապստամբութիւն մի, բայց չգիտէ թէ երբ զնէ ։ Նախորդ գլխոյն մէջ « 450 թուի ամառն » էր . հոս եւս տեղ մի կը յիշէ « 450 թուի սպրտամբութիւնը » . իսկ այլուր (սոյն զըւխայ մէջ) կ'ըսէ, թէ վարդան « խաղաղութեամբ անցրեց 450 թիւը, որի վերջին աւմաներում կ'աւ Մարդկոտն գաւառի լեռնոտ մասերը՝ իբրեւ ամարանոց » . նորա համբերատար « դրութիւնը տեսեց 450 թուի աշնան, ձմեռան եւ զարնան (451թ) ընթացքում » . եւ վերջապէս՝ Տիգրանէ դարձէն մինչեւ 451 ի պատերազմը « տասնեւութ ամառու ընթացքում » վարդան « խափանել է ապրտամբութիւնը » . ուրեմն խլրտման առաջին ցոյցը Շաւարշանի մէջ տեղի ունեցաւ ։ Իւր զգացմանը հետ կը փոփոխին թուականք աւմէն էի մէջ . մինչեւ անգամ չի իրաւիթ թէ տարւոյն « վերջին ամիսներում » ոչ թէ « յամարանոց » , այլ ի ձմեռոց կ'երթան մարդիկ . զի կը տեսնէ Ղազարայ քով՝ թէ « ի տեղիս չնոյց գային » ի Մարդկոտն, եւ չի նկատներ՝ կամ գէթ այտի հետեւեցներ թէ « աւուրը տօթոյ » էին (174), ուրեմն տարւոյն մէջ եւ ոչ վերջին ամիսներում ։ Փարպեցին յետ այս տեղեկութեան՝ կը պատմէ մոգաց ընթացքը, հայոց ապստամբութիւնը, մոգաց կոտորածը, եւ կը յաւելուի՝ թէ վարդանանք « դադարեցին անդէն զառարս

Սոյն ինքն վերանշ ։ Բայց նոցա պատմեղեկեցութեան մէջ սխեմեղեկ մասնակցութիւնն անյայտ է, եւ նոցա թշնամութիւնն այնու չի մեկնուիր ։

տօթոյն » (182). այս նոյն է նախայիշեալ 450ի « տօթոյ աւուրց » Հետ, — զի նոքա 451ի ջերմ օրերուն չհասան, նահատակուելով ի մայիսի 26. — ուրեմն ապստամբութիւնն այլ իւր հանգամանաբ 450ի տօթոյ օրերէն յառաջ, այս ինքն զարնեմ պատահեցաւ, եւ Փարպեցիին մոռանալով պատմել զայն նախ քան « ի տեղիս հովոց » երթալը, կը դառնայ յիշատակել, եւ դարձեալ կը կրկնէ « գաւառս տօթոյն », որպէս զի խորաման քան զայնս յառաջ պատահելն ի մացուի :

Տէրպօղոսեան նոյն Ղազարայ քով Վարդանայ ապստամբութեան բազմաթիւ փաստերէն շատը կ'անտեսէ, եւ տեսնեցեք մերթ կ'ընդունին, մերթ կը մերժէ եւ մերթ կը լռէ ըստ հանոյս, ինչպէս ըրաւ եւ Վասուկայ նկատմամբ : Որպէս զի հաստատէ՝ թէ « սպարապետը մասնակցութիւն ցոյց չուսեց զործին », կը մոռանայ թէ նա էր զմարզպանն ի Փոյն ստիպողաց զլիսաւորը : Թէ նա էր՝ որ 450ի աշնան զնաց Կուրի մօտ՝ իւր ստակերին բերանով անոյշ ապստակ մի տուաւ պարսից զօրավարին, եւ այլն : Եւ զնա սիւնեցոյն Հետ « համբարաչ » ցուցնելու համար, կը մոռանայ նոյն զիպուածի մէջ ուրացողին գրելն առ Սերուխտ եւ քաջաւորեցն զնա իւր « հաւր կաւոր զործին » դեմ. եւ յետ նորա յաղթական դարձին՝ տեսնելով նորա անդադար զօրացնելը զապստամբութիւնը, գրեցին առ հայո՝ թէ « ի քսց զառնայք ի խրատուէ եւ ի բանից Վարդանայ », եւ որ ի կարգին : Ապստամբ մի քան զայս ինչ կարող էր գործել. եւ Ղազար զայդ հաստատելու համար ինչ աւելի բան կրնար ըսել : Քննադատն ի սկզբան կ'ըսէ՝ թէ նա զՎարդան կը ներկայացնէ « իւր ամբողջ զործունէութեամբ » հակառակ Եղիշէի. եւ յետոյ զայդ ցոյց տալու համար՝ յանուն նոյն պատմիչին կը լսանայ հանդիսացնել զնա իւր ամբողջ անգործութեանորանք : Եւ այս եւ եղբ Բապտամական իրողութիւններն բնական հիւստածքը » : Անբնականն արգոյք ինչպէս պիտի ինէր :

Ե. Քննադատն Եղիշէի մէջ կը գտնէ ուրիշ պարտաւեր իւր մի. այն է, եպիսկոպոսները զրուստուելու միտմամբ՝ ամէն բանի մէջ նոցա հպատակ ցոյց կու տայ զՎարդան. նա « մի միայն տէր էր մի սրտի, որի կառավարիչը կզերն էր » : Ինչ ֓արպեցիին ազատ եւ անկախ զործունէութեան մէջ կը հանդիսացնէ զնա : Եղիշէի այդ թերութեան իբրեւ փաստ, « 450 թուի ապստամբութիւնը՝ եպիսկոպոսներն պահանջով եղաւ », կ'ըսէ, եւ « աղուանից օգնութեան զնալը՝ եպիսկոպոսները կարգադրեցին » :

Պատմիչն առաջին տեղեկութիւնն հիշէ նորա կողմնասիրութեան արդիւնք է, ուրեմն սխալ է : Բայց ահա քննադատն յօդուածին երրորդ էջին վերայ կը հաստատէ նոյնը, թէ « սպարապետ եւ մարզպան կատարեցին եպիսկոպոսներն եւ Վասակի թնամիներն պահանջ » : Մենք տեսնք ըստ պատմագ՝ թէ հարկն ստիպեց ապստամբութիւնը. ուրեմն սխալ է կարծելը՝ թէ սպարապետն ըստ Եղիշէի եպիսկոպոսաց հպատակելու համար շարժեցաւ ի նոյն :

Իսկ աղուանից խնդրոյն նկատմամբ Եղիշէն կը գրէ նախարարաց համար՝ թէ նախ « անձանց առաքինութեամբ, եւ (սպա) տուրք վարդապետաց միաթիւրութեամբ » ժողովեցան (126), զօրքը յերիս բաժանեցին, եւ մի գունդը Վարդանայ տուին՝ որ Սերուխտի դէմ երթայ, ուրեմն ամէն ինչ նախարարք կարգադրեցին. եւ չգիտենք, Եղիշէի որ անկեան մէջ գրուած է՝ թէ « եպիսկոպոսները կարգադրեցին » : Ըստ սոցա բոլոր զործածը « միաթիւրել » կամ քաջաւորեցն է. եւ ինչ անյարմարութիւն կայ այդպիսի մասնակցութեան մի մէջ այն եկեղեցականաց, որք իրենք պատասխանեցին պարսից առ հայս զրուած թողնոյն, որք ժողովրդեան առաջ անցած՝ հայածեցին մոգերը՝ երբ մեր աշխարհը կը մտնէին, որք հայոց բանակին Հետ գնուցին յԱւարայր՝ խրախուսելու զգօրականը, որոց մին պատերազմի դուշտին վերայ յառուէ ճառով մի յորդորեց զանոնք ի մահ, եւ որք՝ միով բանիւ՝ ամէն չաւաւոր զործոց մէջ նախարարաց մասնակից եւ երբեմն առաջնորդ գտուեցան : Նոյն իսկ ըստ Ղազարայ՝ Ղեւոնդ եւ իւր պաշտօնակիցք չէին, որ զլուս անցած երեք իշխանաց, զնացին դարձնել զՎարդան՝ մինչ կը փախչէր յօտարութիւն. որ եւ ըսելով թէ « սուրբ եւ երկնաւոր հրաւիրակիդ անետարանի » չեմ հակառակիր, դարձաւ յետս (165-71) : Սոյն պատմիչն է՝ որ տեղ մի նորա բերանը կը դնէ այս խօսքը. « Բանք սոցա (քահանայից) զամենայն առողջ խորհուրդս լսողացն ի յերկինս հայեցուցանէ » (208) : Սորա եւ ոչ Եղիշէի քով պէտք է տեսնել ձկտունի տալու մամլկոնեանին սիրտ մի, « որի կառավարիչը կզերն էր » : Բայց եւ չափով մի ստոյգ է այդ, ինչպէս յայտնի է յիշեալ օրինակներէն :

Տէրպօղոսեան ուզելով բաժնել սպարապետին զործունէութիւնը եկեղեցականաց ազդեցութենէն եւ ընծայել նորա « անձնական գիրքի եւ սպարապետական իրաւունքների », նորա պատուոյն այդ նախանձաւոր քննադատն յանկարծ կը շինէ զնա « Վասակի ձեւ

ոին հարկաւոր գործիչ » մի: Դարձեալ կ'ըն-
դունի՝ թէ մարդպանն եւ եպիսկոպոսը մի-
մեանց բոլորովին հակառակ ուղղութեան կը
հետեւէին. եւ ի նմին ժամանակի կ'ըսէ,
թէ « ըստ Ղազարի՝ Վարդան արդարեւ լսել
է եպիսկոպոսների խորհուրդներին, սակայն
Վասակին եւս չի մերժել » . թէ ինչպէս կ'ըր-
նար նա միանգամայն հետեւել երկու հակա-
ռակ խորհրդոց, մենք զայդ չենք գիտի-
ր. գաղտնիք է՝ ըսողին միայն ժողովը:

Դարձեալ՝ քննադատը տեսնէ Եղիշէի
մէջ, թէ Վարդան ունէր մի սիրտ, « որը
ամբողջապէս բովանդակուած էր կրօնական
եւ եկեղեցական զգացմունքներով. բաց ի այդ
զգացմունքները՝ նա չի դաւանում ոչ մի ու-
րիշ ծրագիր, ոչ մի քաղաքականութիւն » :
Այս տեղ երկու մասունք կան. « կրօնական
զգացումներ » եւ « ուրիշ ծրագիր եւ քա-
ղաքականութիւն » : Թէ Վարդանայ սիրտը
ի՞նչ էր առաջնութեամբ՝ եթէ ոչ, այդ մասին Տէր-
պօղոսեանի դատաստանին չենք կարօտի-
ր. իսկ թէ բաց այսի ուրիշ ծրագիր չունէր,
այդ կարծիքն այլ Ղազարայ քով կը գրու-
նենք՝ եւ ոչ Եղիշէի. ըստ առաջնութեան՝ նա
« չխորհէր գաղթութեան ինչ տնուն գտա-
նել, այլ գհեղումն արեան անձին ի վերայ
չինութեան ուխտի եկեղեցւոյ » (172). Նոյն
խմատը շատ անգամ ընդհանում ուխտա-
պահից համար եւս կը կրկնուի (197, 203).
չյաղթել, այլ միայն մեռնել կրօնից համար,
այս է Փարպեցւոյն սպարապետին ընծայած
ծրագիրը: Բայց եթէ այդ ուղիղ լինէր,
Վարդան փոխանակ պատերազմելու՝ կ'եր-
թար իւր սուրը թշնամւոյն ձեռքը կը յանձ-
նէր եւ կը հասնէր իւր նպատակին: Ապա
ուրեմն այլ ծրագիր եւ այլ քաղաքականու-
թիւն ունէր նա, զոր կը տեսնենք Եղիշէի
քով. հոն կը խօսի նա իւր նիզակակցաց եւ
կ'ըսէ՝ « Եթէ տացէ տէր յաղթութիւն ի ձեռս
մեր, սատակեցուց զգօրութիւն նոցա (պար-
սից)... եւ եթէ հասնալ իցէ ժամանակ կե-
նաց մերոց սուրբ մահումամ պատերազմիս,
ընկալցուք խնդութեամբ արտիւ » (176). Իւր
միակ նպատակն էր յաղթել, եւ եթէ զայդ
չին սահմանած երկինք, մեռնել հաճութեամբ.
այս է զօրավարի մի վայել քաղաքականու-

թիւնը, զոր կը ներկայացնէ մեզ Եղիշէ: Եւ
զուր է քննադատին ըսածը՝ թէ « Վարդան
յոյս եւ հաւատ չունէր պարսից յաղթելու », եւ
աստի գուշակիլ՝ թէ « ապստամբելու մէջ
ոչ մի չէ եւ բարեբաւութիւն իր փողովորի
համար ինչ տեսնլ՝ հակառակ եպիսկոպոսների
սեւեռեալ ցանկութեան » : Ապարապետին
խօսքերը եւ գործը կը հաստատեն՝ թէ մի-
րախ ունէր նա յաղթութեան տոկնկաւութիւն,
(տես եւ յէջ 177—8, 81). եւ այդ յուսով
ձեռնարկեց ապստամբութեան եւ պատերազ-
մին՝ ի փրկութիւն եկեղեցւոյ եւ իւր ժո-
ղովորեան:

Մեր ընդհանուր տեսութիւնը Տէրպօղոսեանի
քննադատութեան վերայ՝ այս է: Ակիբէին մինչեւ վերջ իրեն առաջնորդ եղած
է թիւ հակակրօնութիւն մի « կղերի » եւ
կղերասիրաց դէմ: Մեր հինգերորդ դարու
չնորհալի հարքն իրեն համար անհանդարտ
եւ խռովատէր մարդիկ էին, եւ այդ ոգով
յորդորեցին զազգը գիմադրելու Յաղկերսի
կամուց եւ հրամանաց, փոխանակ հնազան-
դելու: Վասակ՝ խոհական, բարի եւ հայրե-
նասէր մարդ էր, եւ յանիրաւի կ'ատէին զնա
կղերականք: Անտեղեանք իբրեւ եկեղեցա-
կանք՝ անարժան էին այնպիսի արիական մա-
հուման. եւ իրենց վկայաբանութիւնն « իբրեւ
պատմական իրողութիւն կասկածելի է » .
անշուշտ մեռած են, բայց ուրիշ հանգամա-
նաք: Եղիշէ որովհետեւ եկեղեցական է, ու
րովհետեւ իւր դարու անցքերը քննադատին
յօժարութեանց համեմատ չէ պատմած, ուս-
տի ժայրայեղ « մոլեռանդ » է: Ղազար՝ որ
իւր միակ « ստուգագիր » պատմիչն էր, նա
եւս ի վերջոյ կը դառնայ « միակողմանի կու-
սակցական պատմիչ », զի « եկեղեցական
անձն է եւ Վասակին չի համակրում », եւ
կը դատապարտէ զպարսոս:

Այդ ոգին է՝ որ կ'իշխէ նորա այս տարի-
գրածին մէջ, կատարել տալով իրեն այնչափ
անհնշդ դատաստաններ եւ ստեղծել այնչափ
հակասութիւններ: — Այժմ գանք անցեալ
տարւոյ գրածին:

Շարայարեղի

